Universiteit
Leiden
The Netherlands

Untitled

Heuvel, M.E.N. van den; Lem, G.A.C. van der; Ommen, K. van; Tilanus, L.; Vrolijk, A.J.M.; Wamar, G.

Citation
Heuvel, M. E. N. van den, Lem, G. A. C. van der, Ommen, K. van, Tilanus, L., Vrolijk, A. J. M., & Wamar, G. (2011). *Untitled* (Vol. 9). Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/20642

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/20642

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Omslag

2011
01

Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut

In dit nummer

Werner Rolevincks wereldkroniek online » 1

Collectie Bierens de Haan in catalogus » 3

The Swiss Orientalist Johann Heinrich Hottinger » 4

Boekillustratie in Europees perspectief » 6

Een eerste druk van Rhijnvis Feiths *Julia* » 8

Lipsius' *De cruce* met aantekeningen van Scaliger » 9

Etsen van Cees Kortlang » 12

Smoelenboek uit de zeventiende eeuw » 14

De oplettende lezer:
Een verrassing uit de klassieke bibliotheek van de familie Couperus » 16

Werner Rolevincks wereldkroniek online

Wim van Anrooij (Hoogleraar Nederlandse letterkunde tot de Romantiek, Universiteit Leiden) & Robert Stein (Mediëvist bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden)

De catalogus van de Universiteitsbibliotheek Leiden vermeldt zeven incunabelen van het *Fasciculus temporum* (d.i. inclusief een exemplaar uit de *Bibliotheca Thysiana*) waaronder één met de Middelnederlandse tekst. Dit laatste, ingekleurde exemplaar (signatuur 1369 C 11) is thans online raadpleegbaar.

Het *Fasciculus temporum* is een geïllustreerde wereldkroniek, samengesteld volgens het bekende middeleeuwse principe van de heils- en kerkgeschiedenis. Auteur van het Latijnse werk is Werner Rolevinck (1425-1502), een geleerde kartuizer uit het Keulse Sint-Barbaraklooster. In 1474 verschenen twee concurrerende uitgaven van het *Fasciculus* bij de drukkers/uitgevers Arnold Ther Hoernen en Nikolaus Goetz von Schlettstadt. Eerstgenoemde stond in nauw contact met Werner

Het voorwerk van het *Fasciculus temporum* [1369 C 11].

Twee pagina's uit de door Johan Veldener toegevoegde afzonderlijke kronieken aan het *Fasciculus temporum*. [1369 C 11, f. 195 v- 196 r].

Rolevinck, van wie hij ook diverse andere werken uitgaf. De uitgave van Arnold Ther Hoernen lag aan de basis van de Latijnse uitgave door Johan Veldener (toen werkzaam in Leuven) uit 1475. Vijf jaar later produceerde Veldener, dan actief in Utrecht, de vroegste volkstalige uitgave van de tekst. Nadien zouden nog vertalingen in het Frans en Duits verschijnen. Tot 1500 komen in Europa ruim dertig uitgaven op de markt.

Wie een exemplaar van de geïllustreerde, lijvige kroniek openslaat, ziet meteen dat de vormgeving tamelijk ingewikkeld is. Midden op de opeenvolgende bladzijden is sprake van een doorlopend verhaal, omgeven door twee afzonderlijke tijdsbalken (één vanaf de schepping en één gerelateerd aan de geboorte van Christus). Boven en onder deze tijdsbalken bevinden zich blokjes losse informatie. In grote en kleine cirkels, al dan niet door lijnen verbonden, slingeren namen van pausen, keizers en andere heersers door de tekst heen. De bijzondere vormgeving van de kroniek was het idee van de auteur: deze komt reeds voor in handschriften die voorafgaan aan de vroegste gedrukte uitgaven. Het bijzondere van deze presentatiewijze is dat de lezer telkens wanneer hij het boek hanteert kan bepalen hoe hij de geschiedenis tot zich wil nemen: synchroon danwel diachroon.

Veldener heeft van de Nederlandstalige uitgave iets moois willen maken. In aanvulling op de reeks houtsneden die hij al voor de Latijnse editie van 1475 had gebruikt, liet hij acht nieuwe illustraties ontwerpen. Opvallender is echter de uitbreiding van de tekst. Veldener voegde aan de vertaling van het *Fasciculus* (f. 1r-193r) een reeks afzonderlijke kronieken toe (f. 194r-329v). Het betreft kronieken van de koningen van Frankrijk en Engeland, de hertogen van Brabant, de bisschoppen van Utrecht, de graven van Vlaanderen en Holland, en de graven en latere hertogen van Gelre en Kleef. Vermoedelijk schreef Veldener deze toegevoegde kronieken niet zelf, maar maakte hij gebruik van bestaande teksten, of liet hij die voor de gelegenheid schrijven. In de presentatie herkennen we Veldeners hand echter weer wel: die volgt de bijzondere lay-out van het *Fasciculus* op de voet. In veel gevallen worden de additionele kronieken bovendien geïllustreerd met reeksen van heraldische wapens. Op de toegevoegde kronieken volgen ten slotte nog namenlijsten van de bisschoppen van Keulen en Luik, en overzichten van de graven van Mark en de graven en latere hertogen van Berg.

Het *Fasciculus temporum* en de toegevoegde kroniekjes bevatten geen belangrijke nieuwe historische gegevens maar de inhoud van de compilatie geeft een boeiend inzicht in Veldeners geografische horizon. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen hoe het *Fasciculus temporum* in de historiografische traditie van de late middeleeuwen kan worden ingepast.

Collectie Bierens de Haan in catalogus

Harm Jan Schmid (Gastmedewerker Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek Leiden)

In 1767 verscheen in Avignon de Franse vertaling van een Engels boekje van Nevil Maskelyne, die later tot *Royal Astronomer* benoemd zou worden, en John Harrison, de uitvinder van de chronometer. Het boekje bevat ook de Engelse tekst en handelt over dat nieuwe instrument. De vertaler, Esprit Pezenas, speelde een belangrijke rol bij de verspreiding in Frankrijk van nieuwe kennis in de natuurwetenschappen. Dit zeldzame boekje kwam onlangs tevoorschijn bij een inventarisatie van de *Bibliotheca mathematica*, een verzameling portefeuilles met kleine geschriften die deel uitmaakt van de 'collectie Bierens de Haan'.

PRINCIPES
DE LA MONTRE
DE Mr HARRISON,
AVEC
LES PLANCHES RELATIVES
A LA MÊME MONTRE.

Imprimés à Londres en 1767 par ordre de Mrs. les Commissaires des Longitudes.

A AVIGNON,

Chez { La Veuve Girard & François Seguin, Imprs. Lrs. Place St. Didier.
Jean Aubert, Impr. Lre., près la Grange.

Et vend *A PARIS,*

Chez { Charles-Antoine Jombert, Libre. du Roi, Rue Dauphine.
Jean Desaint, Libre., Rue du Foin St. Jacques.
Charles Saillant, Libre., Rue St. Jean de Beauvais.

M. DCC. LXVII.
Avec Permission des Supérieurs.

Titelpagina van [J. Harrison & N. Maskelyne], *Principes de la montre de Mr. Harrison, avec les planches relatives à la même montre* [...] Avignon, 1767. [BIBMAT Quarto 11 : 25].

Van voorleesboekje voor kleuters tot wetten en rapporten

David Bierens de Haan was van 1863 tot 1892 hoogleraar wiskunde in Leiden. Hij bracht een grote bibliotheek bijeen, in hoofdzaak op het gebied van het onderwijs en de wis- en natuurkunde. In 1879 schonk hij een omvangrijke verzameling, enkele honderden boeken en meer dan 8000 kleine publicaties op het gebied van het onderwijs, aan de Universiteitsbibliotheek Leiden. De inhoud is heel uiteenlopend, van voorleesboekjes voor kleuters tot redevoeringen gehouden aan Nederlandse en buitenlandse universiteiten, en van wetten en rapporten van het Nederlandse onderwijs tot beschrijvingen van buitenlandse onderwijssystemen. De nadruk ligt op de negentiende eeuw, maar de verzameling, bekend onder de naam *Bibliotheca paedagogica*, bevat ook ouder materiaal. De oudste publicatie is van 1612, een rede waarin Conrad Vossius zich verdedigt tegen de beschuldiging van socianisme. Een andere verzameling, de *Bibliotheca biografica,* ook een paar honderd boeken en 47 portefeuilles met biografisch materiaal, volgde in 1883.

Portretfoto van David Bierens de Haan door Adolphe Cohen genomen ten tijde van zijn benoeming tot hoogleraar. [Collectie Academisch Historisch Museum, Leiden].

Toen Bierens de Haan in 1895 overleed, bleek dat hij een groot deel van zijn bibliotheek voor de Universiteitsbibliotheek Leiden had bestemd. Het ging om tientallen edities van de *Elementen* van Euclides, om honderden wiskundige tafels en om enkele duizenden werken van Nederlandse wiskundigen van de 16de tot de 18de eeuw. Die werken had Bierens de Haan gebruikt voor het schrijven van zijn *Bouwstoffen voor de geschiedenis der wis- en natuurkunde in de Nederlanden* en zijn bibliografie van Nederlandse publicaties op dat vakgebied. Al deze boeken werden opgenomen in het reguliere bezit van de bibliotheek, dat daardoor een rijke verzameling heeft op het gebied van de geschiedenis van de wiskunde.

Het grootste deel van het legaat bestond echter uit honderden portefeuilles, met daarin meer dan 11.000 kleine geschriften op het gebied van de wiskunde. De term 'wiskunde' moet hier wel ruim worden opgevat, het gaat ook om natuurwetenschappen en techniek. Op een of andere manier is het overgrote deel van deze verzameling verdwenen. Wat nu nog onder de naam *Bibliotheca mathematica* aanwezig is, bestaat uit 57 portefeuilles zonder enige ordening, met ruim 1800 uitgaafjes.

Zoekgeraakt en hervonden

Het staat vast dat de oorspronkelijke collectie in het bezit van de universiteisbibliotheek is geweest. Het archief van de bibliotheek bevat een map met gegevens over het legaat Bierens de Haan, en uit de notities van de biliothecaris, W.N. du Rieu blijkt dat de hele collectie bij de bibliotheek is beland. Bierens de Haan had bovendien een complete inventaris van de portefeuilles gemaakt, die ook bewaard is gebleven, en daaruit blijkt dat het aantal van meer dan 11.000 correct is. Hoe en wanneer het grootste deel verdwenen is, is niet meer na te gaan. Uit een handgeschreven catalogus, die vermoedelijk kort na 1916 gemaakt is, blijkt dat de *Bibliotheca mathematica* toen al de nu nog bestaande omvang had. Misschien is er bij de grote verbouwing en verhuizing van de universiteitsbibliotheek in de periode 1913-1920 wat misgegaan.

Hoewel de *Bibliothecae* oorspronkelijk met veel enthousiasme door de UB verwelkomd werden, raakten ze vermoedelijk toch al snel in vergetelheid. Niet alleen raakte grootste deel van de *Bibliotheca mathematica* zoek, maar ook de slechte conditie waarin de collectie tot voor een jaar of tien verkeerde, maakt dat duidelijk.

Vanaf nu toegankelijk

In 2003 werd de collectie Bierens de Haan bijna letterlijk herontdekt en werd in de bibliotheek een tentoonstelling aan Bierens de Haan en zijn verzameling gewijd. Een probleem bleef daarbij de toegankelijkheid van de collectie. Dat probleem is inmiddels opgelost. Alle ruim 1800 nummers van de *Bibliotheca mathematica* zijn in de catalogus ingevoerd en online opvraagbaar. Voor de *Bibliothecae peadagocica* en *biographica*, waarvan de portefeuilles wel systematisch geordend zijn, is er mee volstaan de titels van de portefeuilles in de catalogus in te voeren. Hierdoor kan via de catalogus een eerste indruk verkregen worden van de inhoud van die portefeuilles en zijn deze ook makkelijk opvraagbaar. Bovendien zijn alle Nederlandse drukken van voor 1800 in de catalogus ingevoerd.

Het is uiteraard bijzonder jammer dat het overgrote deel van de oorspronkelijke *Bibliotheca mathematica* verloren is gegaan. Het restant bevat nog steeds veel dat de moeite waard is. Ongeveer de helft van de nummers is niet in andere Nederlandse bibliotheken aanwezig, en vaak ook maar in een enkele buitenlandse bibliotheek. De *Bibliotheca mathematica* verdient het dan ook ten volle dat ze weer volledig toegankelijk is gemaakt.

The Swiss Orientalist Johann Heinrich Hottinger and the Leiden Manuscript Collections

Jan Loop (Warburg Institute London and Scaliger fellow 2010)

Georg Meyer, Portrait of *Johann Heinrich Hottinger*, 1664. Etching, 170 x 120mm. [PK Sin. 14207].

The first general bibliography of oriental books

In 1638, the Zurich city council sent Johann Heinrich Hottinger (1620-1667), the son of a boatman and one of Zurich's most promising students, on a tour of the *Republic of Letters* in order to complete his education at Reformed universities abroad. After short stays in Geneva and Groningen Hottinger, in May 1640, matriculated at Leiden university, where he wanted to study under the most famous Arabist of the time, Jacobus Golius. Apparently, the young Swiss scholar immediately attracted Golius's attention and support and he could stay at Golius's house for fourteenth months as a tutor to his children. During this time, Hottinger made copies and summaries of an astonishing number of mainly Arabic and Samaritan manuscripts from the collections of Scaliger and Golius. 'In these fourteen months', Golius is reported to have said, 'Hottinger had transcribed more Arabic manuscripts than many would be able to read in their whole lives.' And indeed, it was mainly on these copies, made by his own hand, that Hottinger based his *Historia*

Orientalis (Zurich, 1651/1660), which is a religious history of the Near East, and the *Promtuarium, sive Bibliotheca Orientalis* (1658). The *Bibliotheca Orientalis* was the first general bibliography of oriental books with an impressive number of many hundred Hebrew, Syriac, Arabic, Egyptian and Ethiopian authors and books. 'By composing this first bibliography of oriental books', Hottinger says in the *preface*, 'it was our intention to show the usefulness of oriental letters in all aspects of human life, all classes of society, in every field of knowledge and in all arts and disciplines – per universam Encyclopaediam.' Like other books by Hottinger, the *Bibliotheca Orientalis* was intended as a vindication of oriental culture and learning – a 'smegma' (detergent), as Hottinger used to call it – exhibiting the achievements of the East in every field of scholarship. As such, the *Bibliotheca Orientalis* was an attempt to establish a standard model for the bibliographical recording and classification of this great literary heritage.

List of oriental books on Islamic Studies, compiled by Jacobus Golius [Or. 3081].

A library lost

The *Bibliotheca Orientalis* is of major interest as it gives a detailed description of most of the manuscripts Hottinger copied during his stay in Leiden. With the help of the information Hottinger provides in this bibliographical work, we are able to reconstruct a great part of his 'real' library of Arabic manuscripts, which, unfortuntaly, is lost today. From the information given in this bibliography we learn, for instance, that he made long excerpts of al-Zamakhsharī's *Tafsīr, al-Kashshāf ʿan ḥaqāʾiq al-tanzīl* [The Discoverer of the Truths of Revelation]. The exemplar of this copy was part of Golius's private collection; it is now in the Bodleian library in Oxford (see the 1696 catalogue of the Golius auction, no. 60, p. 13). He must have copied the entire two volumes of al-Bayḍāwī's famous *Anwār al-tanzīl wa-asrār al-taʾwīl* [The Lights of Revelation and the Secrets of Interpretation] (MSS Or. 83 and 120). Hottinger also copied the *Kitāb al-ajwiba al-fākhira ʿan al-asʾila al-fājira* [The Book of Exquisite Answers to Deceptive Questions] (MS Or. 173). This is an Arabic refutation of Jewish and Christian charges written by the thirteenth-century Mālikī jurist Shihāb al-Dīn al-Qarāfī [al-Ṣinhājī] (d. 1285), known to Hottinger, and more generally in the late seventeenth century, as Ahmed Ibn Edris. Hottinger was the first European scholar to quote long passages from this text in his *Historia Orientalis*. The passages quoted by Hottinger were later of central significance in seventeenth and early eighteenth-century Anti-trinitarian controversies (see Martin Mulsow, 'Socinianism, Islam, and the Radical Use of Arabic Scholarship', in *Al-Qantara* 31 (2010), pp. 549-586). Hottinger was also the first European scholar to present long extracts from another Islamic source, completely unknown in Europe at the time: the *Kitāb al-Fihrist* by Ibn al-Nadīm, known to Hottinger as Ahmed ben Isaac or 'Abiphergio'. In the *Bibliotheca Orientalis* Hottinger quotes a long passage on translators and commentators of Aristotle's work from this bibliographical work.

Lists and lists of books

However, the greatest part of the many hundred Arabic books and authors Hottinger mentions in his *Bibliotheca Orientalis*, are not manuscripts he copied, nor can they

De Bibliothecis Orientalibus, Cap. II. 197

Lists of books by Hottinger in his *Bibliotheca Orientalis*. In the middle column is given the title which all books share, adding on the right column the Latin title and on the left the author's name. [837 c 3: 1, p. 197].

be found in Leiden or in any other European library. Throughout his work, Hottinger comes up with lists and lists of books that no European had ever heard about, and which are all arranged in a similar way: In the middle column the title is given, adding in the right column the Latin title and on the left the author's name. He must have had a source, a list of books arranged by subject and a rough alphabetic order. And indeed, among Jacobus Golius's manuscripts preserved at the Leiden library, there is a most intriguing list of books, ordered by Arabic-Latin subject headers, such as *De Religione Muhammedanorum* (fol. 2r-v and fol. 19v-20r), *De Theologia Sophica* (fol. 3r), *De Rhetorica* (fol. 4r.),(fol. 5r), *Philologia* (fol. 6r), *Commentaria in Coranum* (fol. 19r) and so on (With thanks to Arnoud Vrolijk, who found this list among the Golius papers in Or. 3081). Golius too must have toyed with the idea to compose a bibliography of Arabic literature in all fields of learning and this book list was without doubt the preparatory work to it. As is evident from the many reference marks we find throughout the list (abbreviated 'Ass.' or 'Assiot.') and the respective folio numbers, Golius's source was Jalāl al-Dīn al-Suyūtī's history of Egypt and Kairo, the *Kitāb ḥusn al-muḥāḍara* (MS Or. 113). Hence, Golius had excerpted the many bibliographical information he found in al-Suyūtī's book and put them into a rough order. From there, they later found their way into Hottinger's *Bibliotheca Orientalis*, the first bibliographical work of oriental books to be published in Europe.

De boekillustratie in Europees perspectief

Jef Schaeps (Prentenkabinet)

In de zomer van 1517 werd in de Leidse drukkerij van Jan Seversz onafgebroken gewerkt aan de voltooiing van *Die cronycke van Hollandt*, beter bekend als de Divisiekroniek. De Divisiekroniek was het levenswerk van de kanunnik Cornelius Aurelius en gaf een overzicht van de geschiedenis vanaf de schepping van de mens tot aan het jaar van verschijnen. Tussen de vele prenten die het boek sierden, waren er enkele van de hand van de jonge Leidse kunstenaar Lucas van Leyden, waaronder een kruisiging van Jezus met aan weerszijden Maria en Johannes. De prent, een houtsnede, was aanvankelijk gemaakt voor het in 1514 gepubliceerde *Missale Trajectense*, maar werd nu door Seversz opnieuw gebruikt voor het historische *magnum opus* van Aurelius. Lucas van Leyden was in 1514 amper twintig jaar.

Ongekende allure

De prent bezit een voor die tijd ongekende allure. Niet eerder waren figuren zo monumentaal, zo overtuigend in hun aanwezigheid neergezet in de Hollandse prentkunst. De uitbundig gedecoreerde boog die het tafereel overkoepelt, is bedekt met motieven die ontleend zijn aan de allernieuwste kunst uit Italië, centrum van artistieke vernieuwing. De prent van Lucas laat zien dat Leiden geen geïsoleerd stadje in een uithoek van Europa was. Integendeel, de economische voorspoed van de lakenstad, de levendige handel met binnen- en buitenland – niet alleen in economische goederen maar ook in boeken en prenten – en de geldingsdrang van de kunstenaars in de stad zorgden ervoor dat Leiden een bloeiend centrum voor kunst en boekcultuur was aan het begin van de zestiende eeuw.

De boekdrukkunst was in die tijd nog een vrij jong ambacht dat in de Nederlanden eerst echt vanaf de jaren 1470 van de grond was gekomen. Andere Europese landen waren ons voor gegaan, maar de ontwikkelingen waren alom even stormachtig. Het aantal drukkerijen groeide overal in Europa gestaag, de hoeveelheid boeken die van de persen kwam, steeg explosief. Het uiterlijk van boeken ontwikkelde zich in enkele decennia van een product dat in zijn vormgeving nog grotendeels van handschriften afhankelijk was tot het gebruiksvoorwerp dat wij nu nog steeds kennen. Ook de boekillustratie was onderwerp van grote veranderingen. Waren de eerste boekillustraties soms letterlijk gekopieerd naar miniaturen in handschriften, steeds meer ontwikkelde de houtsnede zich tot de favoriete techniek in het vroege boek met een eigen dynamiek die wonderwel samenging met de handgezette tekst.

Diversiteit

Wat nog het meest opvalt bij de boekillustratie aan het begin van de zestiende eeuw is de enorme diversiteit in

Petrus Appianus, *Astronomicum Caesareum*. Ingolstadt, voor de auteur, 1540 [Thysia 1625].

De tentoonstelling *Boek en Plaat. Europese boekillustratie ten tijde van Lucas van Leyden* toont een selectie uit de rijke collecties van de Universiteitsbibliotheek en de Bibliotheca Thysiana en is te zien tot en met 19 juni 2011. Tegelijkertijd is in Stedelijk Museum De Lakenhal een overzichtstentoonstelling van het werk van Lucas van Leyden te bezoeken.

stijlen en onderwerpen. Laatgotische devotionele taferelen, afbeeldingen van de natuur en kosmos, traditionele bijbelprenten, anatomische platen, kaarten, illustraties bij fabels en romans, ze zijn allemaal te vinden in die eerste decennia. En dat juist in deze tijd de Renaissance tot volle wasdom komt in de boekversiering wil niet zeggen dat de boeken een rechtlijnige ontwikkeling laten zien. Gotiek en Renaissance bestaan vaak naast elkaar. Uitgeverspolitiek, beoogd lezerspubliek, ingehuurde kunstenaars en financiën speelden alle een rol in die ontwikkeling. Zeker is dat zowel de kunst als de wetenschap een grote sprong voorwaarts maakten.

De Divisiekroniek met de prent van Lucas van Leyden is dit voorjaar te zien op de tentoonstelling *Boek en Plaat. Europese boekillustratie ten tijde van Lucas van Leyden* in de Universiteitsbibliotheek, naast tal van andere boeken. Vermaarde werken als de wereldkroniek van Hartmann Schedel (1493) of de anatomische atlas van Andreas Vesalius (1543) zijn hier te bewonderen naast een charmant zakherbarium of een pamfletje met een portret van keizer Ferdinand. Volumineuze bijbels delen een vitrine met bescheiden gebedenboekjes, een schematische voorstelling van Brugge neemt het op tegen een indrukwekkend panorama van Kreta. Ook prenten met afzonderlijke figuurtjes die steeds opnieuw tot andere toneelscènes worden gegroepeerd, met de ware gedaante van Jezus en een astrolabium met beweegbare delen – ooit het bezit van koning Hendrik VIII – maken deel uit van de tentoonstelling. En voor wie denkt dat al die houtsneden zwart-wit zijn: tal van met de hand ingekleurde boeken bieden een intrigerende en verrassende blik op de vroege boekillustratie.

Cornelius Aurelius, *Die cronycke van Hollandt*. Leiden, Jan Seversz., 1517 [1368 B 19].

Bejubeld en bespot

Een eerste druk van Rhijnvis Feiths Julia

Rick Honings (Promovendus Moderne Nederlandse Letterkunde & Cultuur, Universiteit Leiden)

'Eene by uitstek treffende liefdes-geschiedenis'. Zo karakteriseerde de recensent van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* in 1784 de briefroman *Julia* van Rhijnvis Feith, die een jaar eerder was verschenen. Hij schreef dat Feith 'eene groote verscheidenheid van zeer aandoenlyke tafereelen gemaald heeft, die ons de reine Liefde, vergezeld van oprechte Godsvrugt, op veelerleie wyzen, in verschillende uitwerkingen, zo leevendig onder 't oog brengen'. De lezer kreeg een vermakelijk en aandoenlijk verhaal voorgeschoteld, met een portie stichtende godsdienstigheid. Kortom, een nuttig werk.

Liefde in onrustige tijden

Het beroemdste sentimentele werk uit de Nederlandse literatuur verscheen in een politiek woelige periode. Sinds het verschijnen van het pamflet *Aan het volk van Nederland* van Joan Derk van der Capellen tot den Pol was de patriottenstrijd in alle hevigheid losgebarsten. Ook in Leiden was het onrustig. Een prominente patriot in Leiden was de uitgever en boekverkoper Cornelis van Hoogeveen junior. Door tegenstanders werd hij 'apekees' genoemd. Hij was de initiator van het in 1766 opgerichte dichtgenootschap *Kunst wordt door arbeid verkreegen*. Feith – zelf ook niet vies van de patriotse idealen – en Van Hoogeveen kenden elkaar uit het Leidse genootschapsleven. In 1770 had Van Hoogeveen Feiths dissertatie uitgegeven en in de jaren daarna nog enkele werken.

Philippe Velyn, *Portret van Rhijnvis Feith*. Gravure, 19de eeuw. [PK-P-131.673].

Titelpagina van Rhijnvis Feith, *Julia*. Leiden, C. van Hoogeveen 1783. [20671 D 52; collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde].

Julia, die ook bij Van Hoogeveen verscheen, kan worden beschouwd als een uitwerking van de ideeën die Feith binnen het Leidse genootschap had geëxpliciteerd. In 1780 was zijn *Verhandeling over het heldendicht* met goud bekroond. Daarin had hij benadrukt dat het doel van poëzie de beweging van het menselijke gemoed is. Van groot belang achtte hij de 'uitwendige omstandigheden': 'Zoo wordt mijne ziel geheel gevoel als ik eenzaam de volle maan aan een' ruimen en zuiveren hemel beschouw. Ik staar er gedachteloos op; mijne aandoeningen overstelpen mij; tranen biggelen langs mijne wangen; ik kom weder tot mij, en de gedachtenis van alle mijne overleden vrienden zweeft voor mijne oogen; ik bepeins mijne vergankelijkheid, ik gevoel mijne onsterfelijkheid.'

In het voetspoor van Goethe

Hier is al duidelijk de auteur van *Julia* aan het woord. In de briefroman zelf worden, in het voetspoor van Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774), eveneens veel tranen vergoten. Het werk vertelt het verhaal van Eduard en Julia,

twee zielsverwanten, die elkaar op een zomeravond in een donker dennenbos ontmoeten en verliefd worden. Maar Julia's vader gaat niet akkoord met een huwelijk. Als hij er aan het einde van het boek toch mee wil instemmen, is het te laat. Julia sterft en Eduard blijft ontroostbaar achter: 'Helaas! mijn lot moest bitterer, gruwzaamer worden – ik moest mijne oogen voor 't licht weêr ontsluiten en eene waereld zonder JULIA – eene valleie van doodsbeenderen, zonder ziel, zonder leven zien!' In tegenstelling tot Goethes Werther pleegt Eduard geen zelfmoord. Hij wordt gered door zijn christelijke geloof. Ware liefde is enkel in het hiernamaals mogelijk, niet in het aardse tranendal, zo luidt de moraal: 'Ja! de liefde is in den Hemel! / Daar, daar is de zuivre liefde! … / Hier beneden woont zij zeldzaam; … / Slegts bij aardsche Hemelingen! …'

Deze boodschap viel in de smaak van de achttiende-eeuwse literaire kritiek. Tegenwoordig werkt de roman vooral op de lachspieren. De docent die de roman op de middelbare school bespreekt, weet vrijwel zeker dat hij zijn klas kan laten giechelen. Maar ook in Feiths eigen tijd waren er reeds personen die de spot dreven met de pathetische gevoelens en hoogdravende beschrijvingen die in zijn *Julia* voorkomen. In een parodie uit 1793 beschreef de verteller, met een knipoog naar Feith, zijn geliefde aldus: 'De Natuur, mijn vriend! schijnt haar uiterste best gedaan te hebben, om van JUULTJEN een bevallig meisjen te maaken; en nooit had ze 't zo goed geklaard – Cupidootjen zat in haare oogjens; roosjens had ze op haar wangen, waarin ook kuiltjens waren; ze was zo poezel als een marmot – en zo vatbaar voor de liefde als het wijfjen van een baviaan'.

Bejubeld en bespot, maar bovenal één van de beroemdste werken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Het is mooi dat de Universiteitsbibliotheek Leiden er onlangs in is geslaagd om een zeldzame eerste druk van het werk aan haar collectie toe te voegen.

Colofon

jaargang 9 — nummer 1

Omslag is een uitgave van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut.
De redactie bestaat uit Maartje van den Heuvel, Anton van der Lem, Kasper van Ommen, Loek Tilanus, Arnoud Vrolijk en Geert Warnar.
De eindredactie is in handen van Kasper van Ommen.

Redactieadres Omslag (secretariaat), Postbus 9501, 2300 RA Leiden
Vormgeving TopicA, Antoinette Hanekuyk, Leiden
Druk Karstens, Leiden
ISSN 1572-0160
URL www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bibliotheeklocaties/universiteitsbibliotheek/publicaties/omslag.html
e-mail omslag@library.leidenuniv.nl

'Wie zo blind is dat hij dit niet ziet'

Lipsius' De cruce *met aantekeningen van Scaliger*

Jeanine De Landtsheer (*Seminarium Philologiae Humanisticae* van de Universiteit Leuven en Brill fellow 2010)

LIBER SECVNDVS. 67

incurrant: quinetum, quem in mediâ cruce collocant, vbi lignum transuersum scindit transíque stipitem defixum. Hac consideratione, quinque sunt fines: & vnus ille stipes (sed fectus) facit termos. Quod autem aiunt *inuehi & requiescere*: verum est, corpus acclinatur ei & quasi innititur à tergo. Augustinus hoc sensu scripsit, *Longitudinem crucis à terrâ surgentem, cui corpus erat infixum.* An totum corpus? imò pedes tantùm quod liquet: sed adfixum innixumque intellegit, nec scio an *innixum* scripsit. Tamen in picturis sculpturisque etiam peiscis vestigium tabellæ huius exstare audio: non ergo temerè spreuerim. non certè à Christi cruce: de aliis, audaciùs. Quod enim vestigium in scriptoribus antiquis?

CAP. XI.

De Titulo, quid is Latinis quamodo adscriptum, aut prolatum.

POST Afflictionem *Inscriptio*. Quid ea est? Causa supplicij, & ipsam crimen, &

E 2 Roma-

Een illustratie van een gekruisigde man in Lipsius' *De cruce* [765 E 17, p. 67].

Toen Lipsius in de lente van 1591 Leiden de rug toekeerde, hoopte hij een leerstoel aan de universiteit van Leuven te bemachtigen. Op 12 september 1592 werd hij officieel benoemd tot hoogleraar Oude Geschiedenis; op 24 november tot hoogleraar Latijn. Inmiddels was hij in de zomermaanden begonnen aan een traktaatje dat hij als dank voor zijn aanstelling en als *captatio benevolentiae* opdroeg aan de Staten van Brabant. Onderwerp en titel, *De cruce* (Het kruis), waren handig gekozen en wekten de indruk dat het een theologische studie betrof over een religieus thema om zijn toewijding aan het christelijk geloof te benadrukken. In werkelijkheid ging het over kruisiging als straf in de oudheid, zoals de ondertitel *Ad sacram profanamque historiam utiles* (nuttig voor gewijde en profane geschiedschrijving) laat verstaan. Het werk lag dus helemaal in de lijn van vroegere publicaties over bepaalde gebruiken in de oudheid.

106 DE CRVCE
symbolum, duo littera Christi nomen exprimentes, per primos dumtaxat characteres, litterâ Græcanicâ P *scilicet decussatâ & scissâ per medium ipso* X. Neque cruces modò signis inferi voluit; sed hoc amplius, solas: *καὶ τῶν ζωτῶν ἀγαλμάτων ὑπὲρ τὸ μέτωπον ἐκτίθεσθαι, τὸ μαθεῖν: & aurearum imaginum cuiusmodi antea solebant, nullas.* Intellegit aureas imagines vultusque Imperatorum. Forma eccc in Nummis.

CAP.

LIBER TERTIVS. 107

CAP. XVI.

Crux in Militum armis: in Imperatorum capite & manibus; & pro insignis

NEc verò in Signis solùm Crux expressa, sed etiam ipsorum militum armis. Euseb. Videm. bius: *Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ὅπλων τὸ τοῦ σωτηρίου τρόπαιον κατεπεποίκιλτο ἐκ τούτου:* Iam verò in armis ipsorum militum salutaris trophæi signum insitum extare. Quibus armis? duplicibus, Clypeis & Galeis: sed ita, vt Christi quidem ipsum nomen (litteris & notis, quibus in Labaro) clypeis inscriberetur, Galeis autem imponeretur supernè Crux ipsa. Prudentius sic discriminat:

Contra Symmach. ——— *clypeorum insignia Christus*
Scripserat, ardebat summis crux addita cristis.

Et meritò Christus in clypeis, eo ritu quo solent nomina Imperatorum. Atque etiam hodie Constantinopoli sunt columnæ, à Constantino, vt putatur: in quarum basibus clypei cum his notis A ☧ ω.

Sed & crucem in suum caput & ad Diadema Imperator trànstulit, hícne, an alius? Epist. ad Lætam. In Hieronymo quidem lego: *Regum purpurea & ardentes diadematum gemmas patibuli Saluatoris pictura condecorat.* Et credo ab ipso esse Constantino: qui, *& in figurationibus* Hilarius Tryens. Lib. 1. cap. 12. *solidorum & in imaginibus propriis signum crucis*

Voorbeelden van munten waarop het kruis staat afgebeeld in *De cruce* [765 E 17. p. 106].

Lipsius bouwt zijn uiteenzetting op met tal van etymologische uitweidingen en een overvloed aan citaten uit klassieke auteurs, juridische teksten en, gezien het thema, ook uit kerkvaders of martelaarsacten. De bijbel zelf komt veel minder aan bod: wellicht vond hij het niet passend om bij een studie over een werelds onderwerp al te veel naar de Schrift te verwijzen. Regelmatig wordt in zulke citaten een problematische lezing aangestreept, een tekstcorrectie voorgesteld of een duistere passage toegelicht. Het eerste boek van *De cruce* bespreekt allerlei woorden en uitdrukkingen, Latijn zowel als Grieks, die in die context werden gebruikt, de verschillende types van kruis en kruisiging, de praktijk bij andere volkeren in de oudheid, wie bij de Romeinen in aanmerking kwam voor deze straf, die als een van de strengste en verwerpelijkste gold, en waarom ze aan Christus werd opgelegd. In boek twee beschrijft Lipsius de normale procedure, vanaf de geseling die aan kruisiging vooraf ging, tot het intreden van de dood (zie illustratie op p. 9). Hier steunt hij dus het sterkst op de bijbel en verwijst hij soms naar de christelijke iconografie. In het derde boek komen een aantal afwijkende methodes en bijkomende straffen aan bod, evenals vormen van doding waarbij de veroordeelde wel aan een staak werd vastgebonden, maar niet gekruisigd, zoals ophanging, dood op de brandstapel of verscheuring door wilde dieren. De laatste drie hoofdstukken gaan expliciet over het kruis van Christus als heils- en zegeteken, de afbeelding ervan op munten (zie illustratie hierboven), kleding of sculpturen, om te besluiten met een *Laudatiuncula crucis* (Lof van het kruis).

Onzeker maar succesvol

De opdracht aan de Staten van Brabant is gedateerd op 4 november 1592. Het kerkelijke fiat werd verleend op 20 november door theoloog Hendrik van Cuyck, de toekomstige bisschop van Roermond. Toch zou Lipsius nog een achttal maanden wachten voor hij het manuscript ter perse legde bij Johannes Moretus. Wellicht was hij niet helemaal gerust over het onthaal dat zijn traktaat te wachten stond. Het uitstel gebruikte hij om bij Peeter vander Borcht, de vaste graveur in dienst van Moretus, een aantal prenten te bestellen: voorbeelden van kruisiging maar ook van munten en medaillons waarop een kruis voorkomt. Het privilege dat de Antwerpse drukker een monopolie op de publicatie en de verkoop van *De cruce* garandeerde binnen het Spaanse rijk is gedateerd op 23 juni 1593. Het werk, een in-quarto formaat op 1500 exemplaren, kwam einde januari-begin februari 1594 van de pers, zoals blijkt uit de correspondentie. Lipsius liet Moretus onmiddellijk exemplaren bezorgen aan een tal van invloedrijke politici, vrienden en collega's. In een reeks begeleidende briefjes

benadrukte hij nogmaals dat hij geen theologische aspiraties had, maar het standpunt van een oud-historicus had ingenomen. Het nieuwe traktaat kende een groot succes, want einde juni begonnen de zetters al aan een tweede oplage, nu in-octavo. Tot 1606, het jaar van Lipsius' dood, verschenen nog vier lichtjes gewijzigde herdrukken.

Gemiste zetfouten

In de bewaarde correspondentie met Josephus Justus Scaliger wordt *De cruce* nergens vermeld. Het is nochtans moeilijk aan te nemen dat Lipsius geen exemplaar zou hebben gestuurd aan zijn opvolger, die intussen al een half jaar in Leiden woonde en met wie hij reeds een tiental jaren brieven en werken uitwisselde. Volgens R. Smitskamp, *The Scaliger Collection*, bezat de Franse humanist een Italiaanse in-octavo editie van het werk (Rome, D. Basa, 1595). Veel interessanter is echter het tweede exemplaar in zijn bibliotheek, de 'ernstig verbeterde', derde druk die in 1597 bij Moretus verscheen, waarin Scaliger de nodige annotaties aanbracht in de marge. De verso-zijde van het schutblad geeft informatie over wat na Scaligers dood (1610) met het boek gebeurde: Gerardus Vossius kocht het op de veiling van de boeken van Scaliger, die allerlei aantekeningen had toegevoegd in de marge. In 1693 werd het eigendom van een Fries uit Groningen, Menso Adrianus (*Gerardus Vossius emit me sibi in auctione librorum Jos[ephi] Scaligeri, cuius manu quaedam ad oram censurae adnotantur. Nunc vero Mens[onis] Adriani. Groningae Fris[ia] M DC XCIII*) (zie illustratie hieronder). Het boek duikt pas opnieuw op in Leiden tegen het einde van de negentiende eeuw, maar zonder vermelding van afkomst. Op het dekblad van de kaft staan, zowel voor- als achteraan, enkele wat vervaagde opmerkingen in Scaligers hand, met verwijzing naar de pagina, waar de betreffende woorden zijn onderstreept.

Overal in het boek staan pijltjes in de marge, een concreet bewijs dat de Franse humanist de tekst aandachtig heeft gelezen. Scaliger heeft met argusogen gekeken naar Lipsius' Griekse citaten, die hij herhaaldelijk corrigeert en aanvult (waarbij het soms een gemiste zetfout of om een variante lezing betreft). Natuurlijk past hij dan ook de Latijnse vertaling aan die Lipsius had toegevoegd omdat einde zestiende eeuw Grieks voor vele geleerden problematisch bleef. Maar

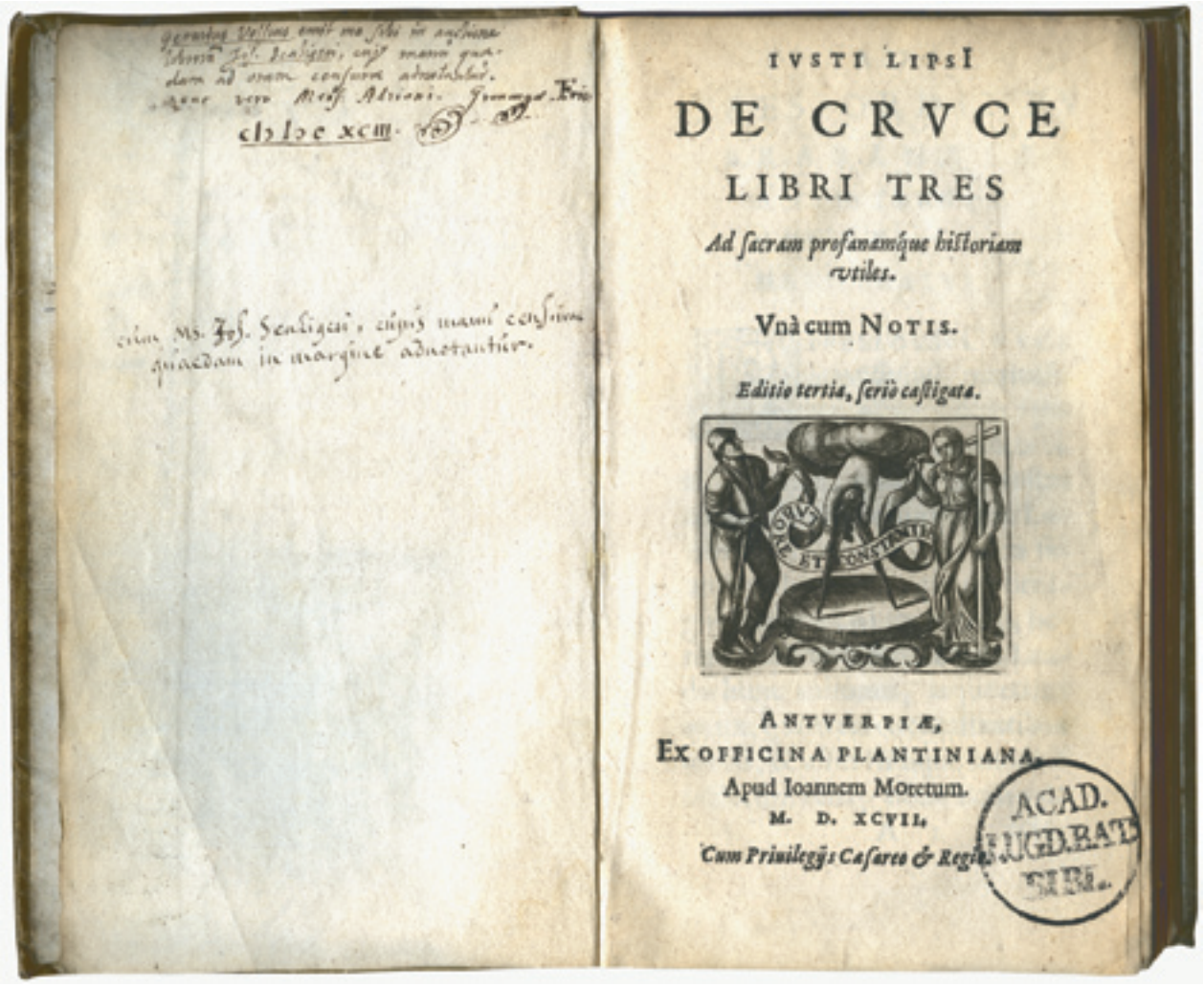

Titelpagina en schutblad van Scaligers exemplaar van Lipsius' *De cruce libri tres* (Antwerpen, Ex Officina Plantiniana, Apud Ioannem Moretum M.D.XCVII). Een iets oudere hand, wellicht van de man die de boeken klaarlegde voor de veiling, noteerde op het schutblad, ter hoogte van het drukkersvignet: *cum m[anu]s[cripto] Ios[ephi] Scaligeri, cuius manu censurae quaedam in margine adnotantur.* Bovenaan dit schutblad staan de eigendomsmerken van Vossius en Adrianus. [765 E 17].

zelfs zonder foutjes in het Grieks vindt de Fransman het soms nodig om kleine wijzigingen aan te brengen in de vertaling van zijn collega. In een zeldzaam geval worden de citaten die Lipsius aanhaalt om zijn uiteenzetting te illustreren met nog een ander voorbeeld aangevuld. Zo noteert Scaliger in het hoofdstuk over het vastmaken van de voeten van de terechtgestelde (2, 10) een vers van Gregorius van Nazianze (dat Lipsius een viertal bladzijden vroeger al had aangehaald en wellicht daarom in deze passage weglaat). Bij Lipsius' conclusie in 2, 12, dat gekruisigden sterven van pijn of honger en dat zeker mensen die ondersteboven hingen geen lang leven meer beschoren was, merkt Scaliger op 'Een Jood in Hannover die met zijn hoofd naar beneden was opgehangen, leefde nog vijf dagen' (zonder bronvermelding).

'Wie zo blind is dat hij dit niet ziet'

Terwijl Lipsius doorgaans scrupuleus-voorzichtig is in het interpreteren van een aantal bronnen, toont zijn collega zich veel kategorischer. Een citaat uit de Latijnse kerkvader Tertullianus wekt bij Lipsius het vermoeden dat er wellicht ook kruisiging bestond waarbij alleen een rechtopstaande staak werd gebruikt (waarbij de armen van het slachtoffer boven zijn hoofd werden uitgestrekt en vastgebonden); Scaliger noteert echter resoluut: 'Een kruis bestaat uit een opstaande balk en een dwarsbalk. Tertullianus heeft het hier alleen over de opgerichte balk.' Bij de interpretatie van een citaat uit Innocentius, 'dat bij een kruis vier stukken hout werden gebruikt, een opstaande en een dwarsbalk, een 'truncus' onder en een opschrift boven de gekruisigde', vraagt Lipsius zich af of Innocentius met 'truncus' (stronk) wel een steunplankje voor de voeten bedoelt, 'want die term is weinig geschikt om naar een klein plankje te verwijzen'. Volgens Scaliger lijdt het geen twijfel dat Innocentius het inderdaad over een voetsteuntje heeft: 'Wie is zo blind dat hij dit niet ziet' (Quis *tam caecus ut non videat*), sneert hij. En wanneer zijn collega over afwijkende kruisvormen opmerkt dat het voor hem allerminst duidelijk is wat de oude auteurs precies bedoelen met *furca* ('dubbele balk'), en twee passages uit Plutarchus aanhaalt waar die het heeft over de disselboom van een wagen, schrijft Scaliger laconiek in de marge dat *furca* alleen als 'dubbele balk' kan vertaald worden wanneer het 'kruis' betekent en verbetert hij meteen 'dubbel' in een van de Griekse passages tot 'gevorkt', waarbij hij concludeert: 'een T-vorm zou niet bruikbaar zijn als dissel. *Furca* is een kruis in Y-vorm, *stauros* een T-vorm.

Volgens de *Scaligerana ou bons mots, rencontres agréables et remarques judicieuses et sçavantes de J. Scaliger* (1695), p. 244 verklaarde de zelfbewuste Fransman dat Lipsius' *De cruce* niets waard was (Lipsius *de Cruce* n'a rien fait qui vaille) en dat men best helemaal vanaf nul zou beginnen. Ongetwijfeld een geval van 'jalousie de métier', want Lipsius' traktaat was de eerste systematische en vakoverschrijdende studie over kruisiging. Enkele jaren na zijn verschijnen zou de jezuïet Jacob Gretser het als leidraad gebruiken voor zijn *De Cruce Christi rebusque ad eam pertinentibus* (Ingolstadt, 1598).

Graficus in hart en nieren

Etsen van Cees Kortlang geschonken aan het Prentenkabinet

Eline Levering (Alumnus van de opleiding Kunstgeschiedenis en de Researchmaster Art and Literature en conservator bij de Karin Kortlang Stichting)

Nederland kent nog maar weinig échte grafici. Vakmensen, die de techniek van bijvoorbeeld het etsen volledig in hun vingers hebben en het medium ten volle benutten. Iemand die dat wel kon, is schilder-graficus Cees Kortlang (1926-2008). Hij vervaardigde in zijn leven zo'n 950 unieke etsen. Een dertigtal daarvan is nu door de Karin Kortlang Stichting, die het werk van de kunstenaar beheert, publiceert en exposeert, geschonken aan het Prentenkabinet Leiden.

Biografie

Cees Kortlang werd in 1926 in Harderwijk geboren en groeide op in Ermelo. Hij volgde van 1946 tot 1952 zijn opleiding aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag. Kortlang heeft altijd gewerkt als zelfstandig kunstenaar. Vanaf 1954 betrok Kortlang een atelierwoning in de Zomerdijkstraat in Amsterdam. Hij woonde er met andere kunstenaars, zoals Jan Wolkers, Charlotte van Pallandt en Jaap Wagemaker. Vermoedelijk was het onder andere onder invloed van de laatste dat Kortlang in 1958 overstapte van het maken van figuratief naar abstract werk.

Cees Kortlang, *Sarcofaag*, 1982, kleurenets, 59,5 x 44 cm.

Liefde voor grafiek

Tot in de jaren ’60 concentreerde Kortlang zich op het maken van olieverfschilderijen. In 1965 kreeg hij een beurs van de Franse regering om te komen werken in ‘Atelier 17’ van Stanley Willam Hayter in Parijs. In 1962 had Hayter zijn boek ‘About prints’ gepubliceerd en hij runde een succesvolle grafiekwerkplaats in Parijs. Vanaf 1966 wordt Kortlang jaarlijks uitgenodigd voor een verblijf in Grafisch atelier Druckwerkstatt in Kasteel Wolfsburg in Duitsland. Dat atelier was in 1961 opgericht door schilder en graficus Gustav Kurt Beck. Binnenlandse en buitenlandse kunstenaars werden uitgenodigd in het slot te komen werken. Vanaf zijn tijd in Wolfsburg introduceert Cees Kortlang kleur in zijn etsen. Vermoedelijk heeft dit te maken met de beschikbaarheid van professionele materialen in het grafisch atelier. Hij maakte er bijvoorbeeld het hier afgebeelde werk uit 1967. Kortlang verbleef veel in het buitenland en exposeerde onder andere in Duitsland, Frankrijk en Luxemburg.

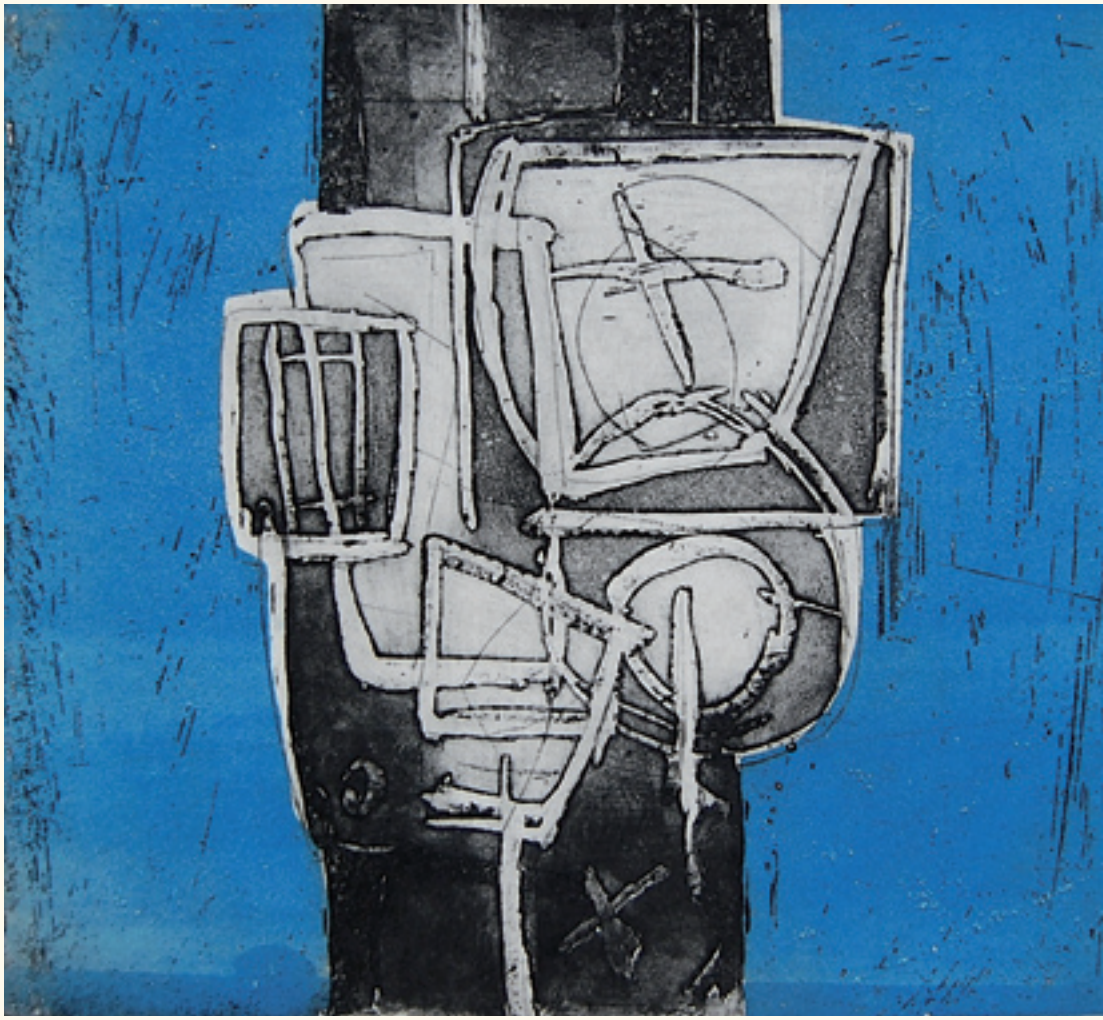

Cees Kortlang, zonder titel, 1967, kleurenets, 30 x 34 cm.

Fascinatie voor de etsplaat

De etsen die Kortlang in de jaren ’60 maakt, zijn aanvankelijk nog als een tekening gemaakt op de etsplaat. De etsen kenmerken zich door een levendig lijnenspel. Ook zijn in de etsen vaak wielen en radertjes te zien. Wellicht houdt dit verband met de fascinatie die Kortlang had voor machines. Later verandert het karakter van de etsen en worden de eigenschappen van de etsplaat zelf belangrijker. Vanaf de jaren ’70 gaat Kortlang zijn etsplaten anders gebruiken. Hij snijdt stukken van platen en combineert die tot een nieuwe voorstelling. Het fijne lijnenspel op de etsplaat wordt geleidelijk aan vervangen door het spel van de plaat en het zuur. Gaandeweg ontdekt de kunstenaar wat hij allemaal kan met de etsplaat. Hij maakt inkepingen in de etsplaat, snijdt deze in stukken en experimenteert met verschillende bijtingstijden van het zuur. Later experimenteert hij door verschillende etsen over elkaar heen te drukken. Een voorbeeld van een ets waarin duidelijk te zien is dat losse stukken plaat gecombineerd worden is het werk ‘Sarcofaag’ uit 1982. In de jaren ’90 maakt Kortlang veel etsen waarbij het de vormen omrandt met lichte contouren. Altijd veegt hij de plaat zo af dat de kleur transparant blijft bij het afdrukken. Hij blijft zich ontwikkelen en introduceert bijvoorbeeld in 2007 voor het eerst de kleur paars in zijn etsen. Tot aan een jaar voor zijn dood in 2008 blijft Kortlang etsen maken.

Karin Kortlang Stichting

De Karin Kortlang Stichting heeft zich ten doel gesteld het nagelaten oeuvre van Cees Kortlang te beheren, te presenteren en te publiceren. De Stichting is – in overleg met Cees Kortlang – bij testament opgericht en is vernoemd naar zijn dochter, Karin Kortlang, die in 1997 tijdens een vakantie in Venezuela vermist raakte bij een vliegtuigongeluk. De stichting vindt het belangrijk dat het werk van Cees Kortlang in nationale collecties vertegenwoordigd is. Daarom is besloten tot het doen van een schenking aan het Prentenkabinet in Leiden. De etsen die geschonken worden geven een dwarsdoorsnede van het oeuvre van Cees Kortlang en bestrijken de jaren ’60 tot en met 2007. Een groot deel van het oeuvre van Cees Kortlang is digitaal te zien op de website *www.kortlangstichting.nl*

Smoelenboek uit de zeventiende eeuw

Marijke Tolsma (Remonstrants Seminarium & Leids Instituut voor Godsdienstwetenschappen en Scaliger fellow 2010)

In 1609 verscheen er een publikatie met portretten van hooglearen aan de nog jonge Leidse universiteit. Tegenwoordig noemt men dat wel een 'smoelenboek'. Kennelijk had het boek enig succes, want er volgde een aantal gelijksoortige uitgaven die op deze formule teruggrepen. Aan de latere edities werd ook tekst toegevoegd zodat men kan spreken van uitgaven met 'een plaatje en een praatje'.

De uitgever van de *Icones ad vivum delineatae et expressae, virorum clariorum qui praecipue scriptis Academiam Lugduno Batavam illustrarunt* uit 1609 was Andries Clouck. Willem van Swanenburg (1580-1612), de jongste zoon uit een regenten- en kunstenaarsfamilie (Isaac van Swanenburg was zijn vader), ontwierp en graveerde het titelblad voor deze uitgave. Deze uitgave wordt gewoonlijk aangeduid met *Icones.* Behalve een fraai uitgevoerd titelblad en een woord vooraf aan de lezer bevatte deze uitgave slechts portretten van hoogleraren op rechterpagina's. Hoewel dat niet expliciet is aangegeven (geen van de portretten is gesigneerd) mag op kunsthistorische en stilistische gronden worden aangenomen

Gegraveerde titelpagina van Joannes Meursius, *Athenæ Batavæ, sive de vrbe Leidensi & academia* [...]. Leiden 1625. [116 B 17].

dat Swanenburg ook de bezorger was van die portretten. De enige teksten die erin staan zijn, naast het voorwoord, de onderschriften bij de portretten: wie is de voorgestelde, en wat was zijn functie.

Zeldzaam smoelenboek

De Universiteitsbibliotheek Leiden bezit drie exemplaren van dit zeldzame boek, en alle drie zijn verschillend van omvang: het ene bevat negen portretten, een ander 25 en het derde 30. De volgorde van de portretten is steeds verschillend, en niet helemaal duidelijk is of er uberhaupt een definitieve volgorde kan worden vastgesteld. Bovendien zijn elders exemplaren bekend waarin vierendertig portretten zijn opgenomen. Dat dit aantal vermoedelijk duidt op een complete uitgave van de *Icones* moge hieronder blijken.

De portretten zijn volgens een vast patroon ontworpen: busteportret, naar links of naar rechts gewend (een enkel portret is 'aanziend'), in een ovalen binnenlijst; het geheel is in een rechthoekig kader gezet. Een tweeregelig opschrift geeft naam en functie van de geportretteerde. De achterzijde is onbedrukt.

Enkele jaren later, in 1613, verscheen bij dezelfde uitgever een publicatie waarvoor gebruik werd gemaakt van dezelfde koperplaten: *Illustris Academia Lugd-Batava: id est virorum Clarissimorum icones, elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt.*, kortweg aangeduid met *Illustris Academia*. Het titelblad is hetzelfde als dat van de *Icones*, maar adres en titel zijn uiteraard aangepast. Een uitgebreid voorwoord van de uitgever is gedateerd 9 oktober 1613. Aan de 35 portretten die deze uitgave bevat zijn forse delen tekst toegevoegd die, kort gezegd, bio- en bibliografie van de geportretteerden bevatten. Hierdoor zijn de portretten *in dorso* bedrukt met een Latijnse tekst. De bladen worden voorzien van kop- en voetregels, van paginering, en hier en daar verschijnen er in de portretten korte tekstregels in de ovalen binnenrand, die de lijfspreuk van de geportretteerde weergeven. Johannes Meursius, die in 1613 hoogleraar Grieks was, is de redacteur van het geheel geweest.

Het eerste portret in de *Illustris Academia*, dat van Willem van Oranje, is toegevoegd aan 34 portretten die we al kennen uit de verschillende edities van de *Icones.* Het ligt daarom voor de hand dat de 'oer-editie' daarvan inderdaad 34 portretten heeft bevat. De oorspronkelijke volgorde van de portretten in de *Icones* zou dan dezelfde kunnen zijn als die in de *Illustris Academia*. Overigens moet het portret van Willem van Oranje door een ander dan Van Swanenburg zijn vervaardigd: het verraadt de hand van een veel minder begaafd kunstenaar, en bovendien was Van Swanenburg al in 1612 gestorven.

Spiegelverkeerd gedrukt

In 1614 verschijnt bij een Leids uitgeversduo een boek dat wel heel veel in opzet en uitvoering lijkt op de *Illustris Academia*. Jacobus Marcus en Justus van Colster brengen de *Illustrium Hollandiae & Westfrisiae Alma Academia*

Portret van Franciscus Raphelengius, hoogleraar Hebreeuws, uit Joannes Meursius, *Illustris Academia Lugd-Batava. Id est Virorum clarissimorum icones, elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt.* Leiden 1613. [116 B 15].

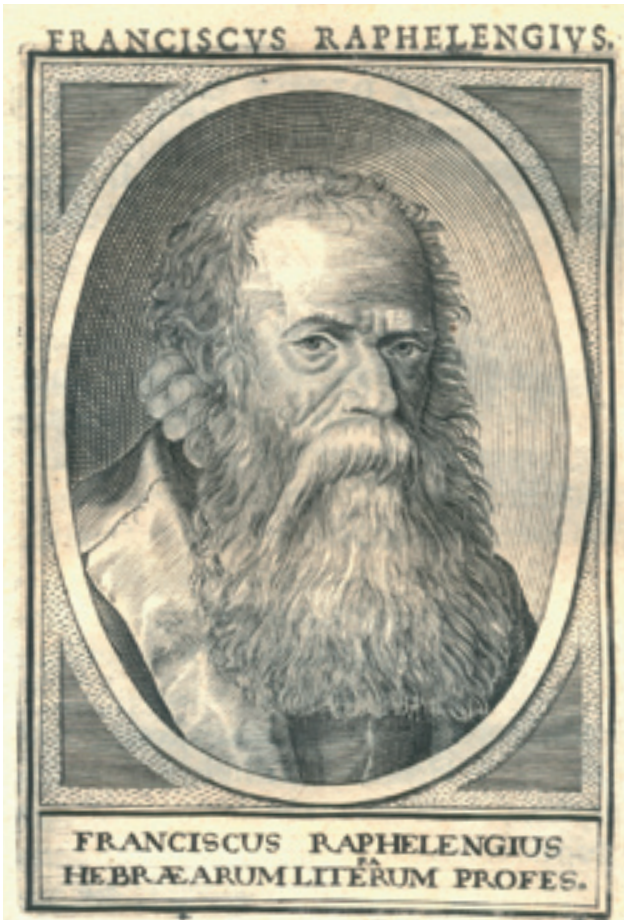

Portret van Franciscus Raphelengius uit Joannes Meursius, *Illustrium Hollandiae & VVestfrisiae ordinvm alma Academia Leidensis* [...]. Leiden 1614. [116 B 16].

Leidensis op de markt – beter bekend als de *Alma Academia*. Opvallendste verschillen met de voorgaande portrettenuitgaven zijn dat de afbeeldingen van een kleiner formaat zijn en dat de portretten ten opzichte van die eerdere uitgaven alle spiegelverkeerd zijn gedrukt. Ze zijn bovendien van beduidend mindere kwaliteit dan die van Willem van Swanenburg, en dat kan ook van het druk- en zetwerk worden gezegd. Naast portretten van Leidse hoogleraren worden nu ook die van curatoren afgebeeld, en er wordt, ook in prenten, aandacht besteed aan de geschiedenis van de universiteit en aan die van de stad Leiden. Op 8 november 1614 ontvangen Marcus en Van Colster *f* 120,- voor de dedicatie van hun *Alma Academia Leidensis*, 'ende daerin gebracht de gedaenten van de Curatoren ende Professoren.'. De Curatoren stemden daarmee officieel in met deze publicatie.

Bestseller

De *Alma Academia* was, ondanks de mindere uitvoering een echte bestseller, en daarom een directe concurrent voor de minder uitgebreide *Illustris Academia*. In elk geval moet Cloucq in 1617 hebben besloten dat hij, om van een restvoorraad van de *Illustris Academia* af te komen, maar een verbeterde en vermeerderde druk onder een andere naam op de markt moest brengen. In het Academisch Historisch Museum is een exemplaar van de *Illustris Academia* met een titelblad, waarvan titel en adres met een strookje papier zijn overgeplakt. Het jaartal is aangepast tot 1617 en de titel luidt nu: *Icones, elogia ac vitae Professorvm Lugdunensium apud Batavos: quibus addita sunt omnia Academiae Ornamenta summo artificio aeri incisa.*

In 1625 tenslotte, verscheen een derde uitgave, gebaseerd op de platen die gemaakt waren voor de *Icones.* Het lijvige, 351 pagina's tellende boek bestaat uit twee delen: het eerste bevat o.a. een verkorte vertaling van Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden* uit 1614. Er is een aantal illustraties in het eerste deel opgenomen (overzichtskaart van het beleg van Leiden, een (eveneens) uitvouwbare afbeelding van de inwijdingsoptocht, de universiteitsbibliotheek, de hortus botanicus en het anatomisch theater) en ook de volledige tekst van de inaugurele rede door Ludovicus Capellus. In deel II zijn 50 portretten van hoogleraren meegenomen: de 34 gravures uit 1613 en 16 nieuwe. Voor het eerst wordt nu ook een auteur genoemd: Johannes Meursius. De titel van het boek werd 350 jaar later, bij het vierde eeuwfeest, gebruikt voor een overzicht van 400 jaar Universiteit Leiden: *Athenae Batavae*.

De oplettende lezer

Een verrassing uit de klassieke bibliotheek van de familie Couperus

Caroline de Westenholz

Sinds 1946 bevindt de klassieke bibliotheek van de familie Couperus zich in de collectie van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde in de Universiteitsbibliotheek Leiden. De netjes gebonden deeltjes met perkamenten ruggen, in het Latijn en in het Frans en wat de Griekse schrijvers betreft, alleen in Franse vertaling, werden door Louis Couperus' achterneef, prof. mr. B.M. Telders, aan de Maatschappij geschonken en staan in de gesloten kast op de planken 1590 A en B. Wie had gehoopt in de boeken zelf aantekeningen van de meester te ontdekken komt bedrogen uit. Toch bevat deze klassieke bibliotheek van de familie Couperus nog wel een verrassing.

Tussen november 1904 en november 1905 schreef Couperus *De berg van licht*. In de voorafgaande jaren had hij zich goed gedocumenteerd. Eén bron voor zijn grote historische roman is tot nu toe echter consequent over het hoofd gezien.

Jaap Goedegebuure noemde *De berg van licht* een wederhelft van *Salammbô,* de roman van Gustave Flaubert: cultus van de zon in de ene en van de maan in de andere roman, de vroomheid van de priesteres Salammbô in het ene en die van de priester Bassianus in het andere boek. Een dergelijke cultus komt echter ook voor in een roman uit de klassieke bibliotheek van de familie Couperus, van de hand van de Griekse schrijver Heliodorus uit Emessa, Syrië, die leefde in de derde eeuw. De volledige titel van deze roman luidt: *Les romans grecs: les pastorales de Longus ou Daphnis et Chloé*/ traduction d'Amyot; réfondue par Paul-Louis Courier, *Les éthiopiennes d'Héliodore ou Théagène et Charicléel* traduction de Quenneville (Parijs, Garnier 1841). Dit laatste boek verhaalt de levensgeschiedenis van Chariclea, de dochter van de Ethiopische koning Hydaspes, welke laatste tevens priester is van de zon, de maan en van Dionyzus. Chariclea is blank en uit vrees dat de zwarte vader zijn vrouw van vreemdgaan zal betichten, smokkelt haar moeder haar als baby in het geheim het land uit; zij groeit op in het Griekse Delphi. Daar wordt zij verliefd op de Thessaliër Theagenes, en het orakel voorspelt het tweetal een gelukkige toekomst. Samen trekt het paar naar Ethiopië, en na vele hachelijke avonturen wordt Chariclea samen met haar geliefde in haar vaderland bijna ritueel opgeofferd aan respectievelijk de maan en de zon. Gelukkig wordt haar ware identiteit net op tijd ontdekt. Theagenes en Charicleia mogen trouwen en worden zelf priesters van zon en maan.

Portret van Louis Couperus tijdens een lezing in de Kunstkring Rotterdam, getekend door een onbekende artiest. Het portret is ingeplakt in een exemplaar van Couperus' roman *Wereldvrede* uit 1895. [1507 B 36; collectie Maatschappij der Nederlandse Letterkunde].

Zou Couperus deze roman metterdaad gelezen hebben? Het lijkt uiterst waarschijnlijk. Een ongepubliceerd, onafgemaakt manuscript van Couperus' hand, getiteld 'Theagenes. Een roman van antiek avontuur', in de collectie van het Letterkundig Museum bevestigt dat Couperus dit werk zeker gekend heeft. Couperus heeft de naam en de functie van de Ethiopische koning en zonnepriester uit de Griekse roman kennelijk geleend voor zijn romanpersonage Hydaspes, de zonnepriester en oppermagiër in *De berg van licht*. Toevallig kwam de schrijver Heliodorus ook nog uit Emessa, de stad waar de latere keizer Helegabalus opgroeide.

Het moge wezen dat Couperus geen Grieks kon lezen, en Latijn slechts met een Franse vertaling ernaast. Classici zijn geneigd deze tekortkoming met enige zelfgenoegzaamheid te vermelden. Toch lijkt het erop dat hij de vertalingen van klassieke werken, en zeker die van Griekse romans, beter gelezen heeft dan menig filoloog het origineel. Het is merkwaardig dat het zo lang heeft moeten duren voordat deze bron voor *De berg van licht* werd geïdentificeerd.

Dr. Caroline de Westenholz is voorzitter van de Stichting Louis Couperus Museum te Den Haag. Zij werkt aan een publicatie over de esoterie in het werk van Louis Couperus.

Een reeks artikelen over dit onderwerp verscheen in *Arabesken. Tijdschrift van het Louis Couperus Genootschap,* onder de verzameltitel 'Heliogabalus en de vlam van de lust' (2006-2010).